

2007

þÿ — ³ ± » » ¿ ² Á µ Ä ± ½ ¹ ⁰ ® ” ® » É Ã · Ä ·
þÿ ™ ¿ Å » ⁻ ¿ Å 1932 ³ ¹ ± Ä · ¼ µ » » ¿ ½
þÿ µ Å Á É À ± Ê ⁰ ® Ñ Ñ ½ µ Á ³ ± Ñ ⁻ ± ⁰ ± ¹
þÿ µ » » · ½ ¹ ⁰ ® µ ¾ É Ä µ Á ¹ ⁰ ® À ¿ » ¹ Ä ¹ ⁰

Klapisis, Antonis

þÿ · » » · ½ ¹ ⁰ ® ™ Ñ Ñ ¿ Á ¹ ⁰ ® · Ä ± ¹ Á µ ⁻ ±

<http://hdl.handle.net/11728/11010>

Downloaded from HEPHAESTUS Repository, Neapolis University institutional repository

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΚΖ΄ ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ

26 - 28 Μαΐου 2006

Πρακτικά

Τόμος Β΄

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2007

Αντώνης Κλάψης

*Η γαλλοβρετανική Δήλωση της 13ης Ιουλίου 1932
για τη μελλοντική ευρωπαϊκή συνεργασία
και η ελληνική εξωτερική πολιτική*

Η λήξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου έθεσε δυναμικά επί τάπητος το ζήτημα της διαμόρφωσης μίας νέας ισορροπίας δυνάμεων στην Ευρώπη. Η εγκαθίδρυση του μπολσεβικικού καθεστώτος στη Ρωσία, η ήττα της Γερμανίας, η διάλυση της Αυστροουγγαρίας και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η ανάδυση –τέλος– πλειάδας νέων κρατών στην κεντρική και την ανατολική Ευρώπη, συνέθεταν ένα γεωπολιτικό σκηνικό ριζικά διαφορετικό από εκείνο της προπολεμικής περιόδου. Την ίδια στιγμή, η εκατόμβη των θυμάτων, η βαριά κληρονομιά του Πολέμου σε οικονομικό επίπεδο, αλλά και τα ψυχολογικά τραύματα που είχε αφήσει ανεξίτηλα στην ευρωπαϊκή κοινή γνώμη, ενίσχυαν αποφασιστικά το αίτημα της τελευταίας για την αποφυγή μίας παρόμοιας σύγκρουσης στο μέλλον.

Σε αυτό το πλαίσιο, η συνεργασία της Μεγάλης Βρετανίας και της Γαλλίας, των δύο μεγαλύτερων νικητριών Δυνάμεων στη Γηραιά Ήπειρο, έδειχνε να αποτελεί έναν από τους θεμέλιους λίθους για την οικοδόμηση του νέου διπλωματικού σκηνικού. Την ίδια στιγμή, το γερμανικό ζήτημα αναδεικνυόταν στο σημαντικότερο πρόβλημα που καλούνταν να αντιμετωπίσει η ευρωπαϊκή διπλωματία την επαύριο κιάρας του Μεγάλου Πολέμου. Κατά τρόπο ατυχή, ωστόσο, η ίδια η Συνθήκη Ειρήνης των Βερσαλλιών (28 Ιουνίου 1919)¹ όχι μόνο δεν κατόρθωσε να οδηγήσει στην οριστική διευθέτηση των εκκρεμοτήτων που είχαν αναφύει μεταξύ της Γερμανίας και των Δυνάμεων της Αντάντ, αλλά εξαιτίας του μονομερούς χαρακτήρα της συνέβαλε στη δημιουργία νέων προβλημάτων, με οξύτερο εκείνο της καταβολής των πολεμικών αποζημιώσεων.

Το θέμα της καταβολής των γερμανικών επανορθώσεων, οι οποίες ανέρχονταν στο ιλιγγιώδες ποσό των 132 δισεκατομμυρίων χρυσών μάρκων², αποκάλυπτε –γλαφυρότερα ίσως από οποιοδήποτε άλλο– τη διαφορετική αντίληψη Γάλλων και Βρετανών για το μέλλον της Ευρώπης. Στο Παρίσι, η αξίωση για αποζημιώσεις συνδυαζόταν με την προσπάθεια αποφυγής του κινδύνου αναβίωσης της γερμανικής απειλής. Η γαλλική πολιτική ηγεσία, κατατρεχόμενη ακόμα από το σύνδρομο της ήττας του 1870 και της συνακόλουθης απώλειας

1. Για τις διατάξεις της Συνθήκης των Βερσαλλιών βλ. ενδεικτικά Θεόδωρος Χριστοδουλίδης, *Διπλωματική Ιστορία Τριών Αιώνων*, τόμος Β΄ (Αθήνα: Ι. Σιδέρης, 1997, Γ΄ Έκδοση), σσ. 565–568.

2. Βλ. Αρετή Τούντα–Φεργάδη, *Η εξωτερική πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων στο Μεσοπόλεμο* (Αθήνα: Ι. Σιδέρης, 2000), σ. 29. Πρβλ. Margaret Macmillan, *Οι Ειρηνοποιοί: έξι μήνες που άλλαξαν τον κόσμο* (Αθήνα: Θεμέλιο, 2005), σ. 264.

της Αλσατίας και της Λωρραίνης (έστω κι αν οι τελευταίες είχαν επανακτηθεί με τη Συνθήκη των Βερσαλλιών), επιδίωκε σταθερά την αποδυνάμωση της Γερμανίας. Έτσι, οι διατάξεις για τις επανορθώσεις και η πιστή εφαρμογή τους, αποτελούσαν για τη Γαλλία έναν επιπλέον κρίκο στην πολιτική της διατήρησης των κερδών που της είχε αποφέρει ο πόλεμος, αφού η πληρωμή από την πλευρά του Βερολίνου θα συντελούσε αναπόφευκτα στην επιβράδυνση της διαδικασίας οικονομικής –και κατ' επέκταση στρατιωτικής– ανάκαμψης της Γερμανίας. Με αυτόν τον τρόπο, οι Γάλλοι φιλοδοξούσαν όχι μόνο να διατηρήσουν αναλλοίωτα τα κέρδη που τους είχε προσπορίσει ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, αλλά επιπλέον να εγκαθιδρύσουν μία ιδιότυπη γαλλική ηγεμονία σε ολόκληρη την ηπειρωτική Ευρώπη³.

Οι Βρετανοί, αντίθετα, αντιμετώπιζαν το ζήτημα των επανορθώσεων από εντελώς διαφορετική σκοπιά. Σύμφωνα με την άποψη του Λονδίνου, η οικονομική εξουθένωση της Γερμανίας θα είχε καταστρεπτικά αποτελέσματα⁴, οδηγώντας σε πλήρη ανατροπή της ισορροπίας δυνάμεων στην Ευρώπη, η διατήρηση της οποίας αποτελούσε μία από τις θεμελιώδεις αρχές της βρετανικής εξωτερικής πολιτικής. Από αυτήν την άποψη, η προοπτική της ανάδειξης της Γαλλίας σε ηγεμονική δύναμη στη Γηραιά Ήπειρο, προκαλούσε την αντίδραση του Φόρβιν Όφφρις. Το τελευταίο, άλλωστε, επιθυμούσε την ενίσχυση του Βερολίνου, με σκοπό να αποτελέσει φραγμό έναντι της νεαρής Σοβιετικής Ρωσίας. Η προσήλωση, εξάλλου, της Βρετανίας στην αναγκαιότητα της οικονομικής ανόρθωσης της Γερμανίας, συνεχόταν με τους εμπορικούς δεσμούς που συνέδεαν τις δύο χώρες, αλλά και με τη διαπίστωση ότι χωρίς τη δυναμική συνεισφορά της γερμανικής οικονομίας, ολόκληρη η ευρωπαϊκή οικονομία ήταν καταδικασμέ-

3. Βλ. Α. Ι. Κοραντής, *Διπλωματική Ιστορία της Ευρώπης (1919–1945)*, τόμος Α (Αθήνα: Ελεύθερη Σκέψις, 1996), σσ. 265–266.

4. Ήδη από την εποχή της Συνδιάσκεψης Ειρήνης στο Παρίσι, ο επιφανής Βρετανός οικονομολόγος, Τζων Μέυναρντ Κένυς, είχε εκφράσει την αντίθεσή του στις σχεδιαζόμενες ρυθμίσεις σχετικά με τις επανορθώσεις, αναγκαζόμενος να παραιτηθεί από τη θέση του ως μέλος της βρετανικής αντιπροσωπείας στη γαλλική πρωτεύουσα όταν οι προτάσεις του δεν εισακούστηκαν. Ο ίδιος, εξάλλου, θεωρούσε ότι η Συνθήκη των Βερσαλλιών αποτελούσε συνταγή οικονομικής καταστροφής, η οποία έφερε το σπέρμα ενός νέου πολέμου, αφού οι επανορθώσεις απειλούσαν με κατάρρευση όχι μόνο τη Γερμανία, αλλά ολόκληρο το ευρωπαϊκό οικονομικό σύστημα που πριν από τον πόλεμο ήταν αρθρωμένο γύρω της. – Βλ. Θ. Χριστοδουλίδης, *ό.π.*, σσ. 574, 579.

νη σε μαρασμό⁵.

Η διάσταση απόψεων ανάμεσα στη γαλλική και τη βρετανική διπλωματία θα επιβεβαιωνόταν σχεδόν σε όλες τις μεταγενέστερες προσπάθειες διευθέτησης του προβλήματος των γερμανικών επανορθώσεων. Ανεξάρτητα, πάντως, από τις διαφορετικές εκτιμήσεις των δύο πλευρών, πολύ σύντομα άρχισε να γίνεται αντιληπτό ότι η Γερμανία αδυνατούσε στην πράξη να συμμορφωθεί με τους επαχθείς όρους που της είχαν επιβληθεί στις Βερσαλλίες. Η διαπίστωση αυτή ώθησε τα εμπλεκόμενα μέρη να αναζητήσουν ρεαλιστικότερες λύσεις, με σημαντικότερες εκείνες που ενσωματώθηκαν αρχικά στο Σχέδιο Ντόουζ (1924) και αργότερα στο Σχέδιο Γιούνγκ (1929). Μολονότι, ωστόσο, οι ευνοϊκές ρυθμίσεις που προέβλεπε το τελευταίο προς όφελος του Βερολίνου, έδειχναν να παρέχουν τις προϋποθέσεις για ορθολογιστικότερη αντιμετώπιση του προβλήματος, η μεσολάβηση της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης έμελλε να ανατρέψει εκ νέου το σκηνικό.

* * *

Στις 16 Ιουνίου 1932 συγκλήθηκε στη Λωζάννη η Συνδιάσκεψη των Επανορθώσεων, με σκοπό να εξετάσει την κατάσταση, όπως αυτή είχε διαμορφωθεί από την επίδραση της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης. Η επιλογή της ημερομηνίας δεν υπήρξε καθόλου τυχαία, αφού στο τέλος του ίδιου μήνα έληγε το χρεοστάσιο που είχε επιβληθεί ένα χρόνο νωρίτερα, ύστερα από την αποδοχή της σχετικής πρότασης του προέδρου των ΗΠΑ, Χέρμπερτ Χούβερ. Η συγκυρία παρουσιαζόταν εξαιρετικά ευνοϊκή για την ικανοποίηση των γερμανικών αιτημάτων σχετικά με την κατάργηση των επανορθώσεων, καθώς ήταν πλέον προφανές ότι στη δεδομένη οικονομική συγκυρία η Γερμανία δεν μπορούσε να ανταποκριθεί έστω και στις μειωμένες πληρωμές που προέβλεπε το σχέδιο Γιούνγκ⁶. Οι γερμανικές θέσεις, εξάλλου, όχι μόνο συναντούσαν

5. Α. Τούντα-Φεργάδη, *ό.π.*, σσ. 87-88.

6. Πολλοί Γάλλοι, ωστόσο, θεωρούσαν ότι δεν υπήρχε πραγματικός κίνδυνος γενικής χρεοκοπίας της Γερμανίας, δεδομένου ότι -όπως υποστήριζαν- η οικονομική κατάσταση της τελευταίας δεν ήταν τόσο απελπιστική όσο η ίδια αρεσκόταν να την παρουσιάζει. - Βλ. *Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών της Ελλάδας* [στο εξής Α.Υ.Ε.], 1929-1930, Εκθέσεις Γαλλίας, Πόλιτς προς Μιχαλακόπουλο, αρ. 3918, Παρίσι, 11 Νοεμβρίου 1931.

την ευνοϊκή ανταπόκριση τόσο της Μεγάλης Βρετανίας, όσο και της Ιταλίας, αλλά επιπλέον η κυβερνητική αλλαγή στη Γαλλία, όπου την πρωθυπουργία ανέλαβε στις αρχές Ιουνίου του 1932 ο Εντουάρ Ερριώ, προδιέγραφε την υιοθέτηση διαλλακτικότερης στάσης της γαλλικής διπλωματίας έναντι του Βερολίνου⁷.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η Συνδιάσκεψη θα καταλήξει πράγματι στην απόφαση περιορισμού των υποχρεώσεων της Γερμανίας στο συνολικό ποσό των 3 δισεκατομμυρίων χρυσών μάρκων⁸, εξέλιξη που ουσιαστικά συνεπαγόταν την οριστική κατάργηση των επανορθώσεων. Η διευθέτηση αυτού του τόσου περίπλοκου ζητήματος έδειχνε να σηματοδοτεί την απαρχή μίας νέας περιόδου για την ευρωπαϊκή πολιτική. Για πρώτη φορά η Γαλλία, συγκατανεύοντας στο αίτημα ενταφιασμού των επανορθώσεων, εμφανιζόταν διατεθειμένη να συναινέσει σε μία αναθεώρηση –ορισμένων έστω πτυχών– του συμβατικού πλέγματος των Βερσαλλιών. Με αυτόν τον τρόπο, εξάλλου, πέραν του προφανούς συμβολικού χαρακτήρα της κίνησης, το Παρίσι έμοιαζε να αποδέχεται την ιδέα ότι η οικονομική ανάκαμψη της Γερμανίας, η οποία είχε στο πρόσφατο παρελθόν αποτελέσει φόβητρο για τη γαλλική κοινή γνώμη, δεν ερχόταν σε αντίθεση με τα γαλλικά συμφέροντα.

Η μεταστροφή αυτή της γαλλικής εξωτερικής πολιτικής, ωστόσο, δεν σήμαινε ότι το Και ντ' Ορσαί είχε πάψει πλήρως να ανησυχεί για το ενδεχόμενο αναβίωσης της γερμανικής επιθετικότητας, η οποία θα έθετε σε κίνδυνο την ασφάλεια της χώρας. Όπως, εξάλλου, είχε έγκαιρα διαφανεί, εάν η Γερμανία επιδίωκε τη διαγραφή των επανορθώσεων, η Γαλλία δεν εννοούσε να παραιτηθεί από αυτές άνευ όρων⁹. Με βάση τα νέα δεδομένα που προέκυπταν μετά τη Συμφωνία της Λωζάννης, το Παρίσι ήταν φυσικό να αναζητήσει άλλου είδους εγγυήσεις, επιδίωξη που αναπόφευκτα έστρεφε το γαλλικό ενδιαφέρον προς την κατεύθυνση του Λονδίνου.

Η καταρχήν θετική ανταπόκριση της βρετανικής κυβέρνησης, έδειχνε να δημιουργεί τις προϋποθέσεις ευόδωσης των γαλλικών σχεδίων, γεγονός που επιβεβαιώθηκε κατά τη διάρκεια της Συνδιάσκεψης στην ελβετική πόλη. Έτσι, στις

7. Α. Ι. Κοραντής, *ό.π.*, σ. 420.

8. Α. Τούντα-Φεργάδη, *ό.π.*, σ. 101. Πρβλ. *Ελεύθερον Βήμα*, 9 και 10 Ιουλίου 1932.

9. Α.Υ.Ε., 1929–1930, *Εκθέσεις Γαλλίας*, Πολίτης προς Μιχαλακόπουλο, αρ. 3918, Παρίσι, 11 Νοεμβρίου 1931.

13 Ιουλίου, μόλις τέσσερις ημέρες δηλαδή μετά τη λήξη της Συνδιάσκεψης, ο υπουργός Εξωτερικών της Μεγάλης Βρετανίας και ο πρωθυπουργός της Γαλλίας, σερ Τζων Σάιμον και Εντουάρ Ερριώ, αντίστοιχα, ανήγγειλαν στα κοινοβούλια των δύο κρατών την επίτευξη γαλλοβρετανικής σύμπραξης, η οποία είχε συντελεσθεί στη Λωζάννη και βασιζόταν πάνω σε τέσσερις θεμελιώδεις αρχές: α) αμοιβαία ανταλλαγή απόψεων και υποχρέωση των δύο πλευρών να αλληλοπληροφορούνται σχετικά με κάθε ζήτημα που αφορούσε στην κατάσταση στην Ευρώπη, β) επέκταση της συνεργασίας προς κάθε ενδιαφερόμενο κράτος προκειμένου να βρεθεί δίκαιη λύση για όλους στο ζήτημα του αφοπλισμού, γ) συντονισμό των ενεργειών Λονδίνου, Παρισιού, αλλά και των υπολοίπων κρατών, έτσι ώστε να προπαρασχευασθεί η προσεχής Παγκόσμια Οικονομική Συνδιάσκεψη, και δ) αποχή από κάθε ενέργεια που θα είχε το χαρακτήρα διακριτικής εχθρότητας κατά των συμφερόντων των δύο κρατών¹⁰.

Η ανακοίνωση της γαλλοβρετανικής Συμφωνίας, παρά τον αυστηρά διακηρυκτικό της χαρακτήρα, αποτελούσε από μόνη της ιδιαίτερα σημαντικό γεγονός. Η θερμή υποδοχή, εξάλλου, που της επιφυλάχθηκε στο Παρίσι¹¹, αναδείκνυε την ψυχολογική της διάσταση. Στη γαλλική πρωτεύουσα η Συμφωνία χαιρέτισθηκε ως ένα πρώτο αποφασιστικό βήμα προς την κατεύθυνση της αναβίωσης της εγκάρδιας συνεννόησης του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου¹². Οι Γάλλοι, άλλωστε, δεν έκρυβαν ότι επιθυμούσαν τη στενή συνεργασία με τη Βρετανία, διαβλέποντας σε αυτήν μία απτή εγγύηση της ασφάλειας της χώρας τους¹³. Στο Λονδίνο, αντίθετα, δεν επικρατούσε ο ίδιος ενθουσιασμός. Η βρετανική επι-

10. A.Y.E., 1932, A/3, Αγγλογαλλική Δήλωση της 13ης Ιουλίου 1932 περί μελλοντικής Ευρωπαϊκής Συνεργασίας. Προσχώρηση Ελλάδος και άλλων ευρωπαϊκών κρατών, Κακλαμάνος προς Γονατά, αρ. 1819/Στ/32, Λονδίνο, 14 Ιουλίου 1932. Πρβλ. *Ελεύθερον Βήμα*, 14 Ιουλίου 1932.

11. A.Y.E., 1932, A/3, Αγγλογαλλική Δήλωση της 13ης Ιουλίου 1932 περί μελλοντικής Ευρωπαϊκής Συνεργασίας. Προσχώρηση Ελλάδος και άλλων ευρωπαϊκών κρατών, Μαρκέτης προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 2360, Παρίσι, 16 Ιουλίου 1932.

12. A.Y.E., 1932, A/3, Αγγλογαλλική Δήλωση της 13ης Ιουλίου 1932 περί μελλοντικής Ευρωπαϊκής Συνεργασίας. Προσχώρηση Ελλάδος και άλλων ευρωπαϊκών κρατών, Κακλαμάνος προς Γονατά, αρ. 1819/Στ/32, Λονδίνο, 14 Ιουλίου 1932.

13. A.Y.E., 1932, A/3, Αγγλογαλλική Δήλωση της 13ης Ιουλίου 1932 περί μελλοντικής Ευρωπαϊκής Συνεργασίας. Προσχώρηση Ελλάδος και άλλων ευρωπαϊκών κρατών, Μαρκέτης προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 2360, Παρίσι, 16 Ιουλίου 1932. – Μαρκέτης προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 2412, Παρίσι, 21 Ιουλίου 1932.

φυλακτικότητα έτεινε να αφαιρεί από τη Συμφωνία οποιαδήποτε πρακτική σημασία¹⁴, προσδίδοντάς της χαρακτήρα προκαταρκτικής σύμπραξης στο πλαίσιο μίας ευρύτερης συνεννόησης όλων των Μεγάλων Δυνάμεων της Ευρώπης¹⁵.

Η στάση της βρετανικής κυβέρνησης, η οποία –όπως αποδεικνυόταν από επανειλημμένες δηλώσεις του Σάιμον– αν και είχε επιδιώξει την κατάληξη σε συμφωνία με τη Γαλλία, δεν παρέλειπε να υποβαθμίζει τη σημασία της, δημιουργούσε προβληματισμό στο Παρίσι, ενισχύοντας όσους υποστήριζαν ότι η γαλλική κοινή γνώμη υπερέβαλε ως προς την αξία της διμερούς Δήλωσης και ότι ίσως ο Ερριώ είχε πέσει θύμα «αυταπάτης». Οι γαλλικές ανησυχίες δεν ήταν άσχετες με την εντύπωση που είχε σταδιακά αρχίσει να εμπεδώνεται ότι η Συμφωνία αποτελούσε στην ουσία επιτυχία της Βρετανίας, μέσω της οποίας η γαλλική κυβέρνηση θα ωθούνταν σε ευρύτερες παραχωρήσεις –πολιτικού χαρακτήρα πλέον– προς όφελος της Γερμανίας, ιδίως σε ό,τι αφορούσε στο ζήτημα του αποπλισμού. Σύμφωνα, εξάλλου, με μία εκτίμηση, η γαλλοβρετανική Συμφωνία θα έδινε το μέσο στους Γερμανούς, οι οποίοι είχαν ήδη τη συμπάθεια του Λονδίνου, να επιχειρήσουν –με μεγαλύτερες ελπίδες σε σχέση με το παρελθόν– την αναθεώρηση της Συνθήκης των Βερσαλλιών¹⁶.

Η διαφαινόμενη διάσταση απόψεων ανάμεσα στο Παρίσι και το Λονδίνο αποκάλυπτε τις πρώτες ρωγμές στη μεταξύ τους σύμπραξη. Τα συμπτώματα, εξάλλου, είχαν γίνει ορατά ήδη από την επαύριο της ανακοίνωσης της διμερούς Συμφωνίας, με αφορμή δηλώσεις που είχαν αποδοθεί στον Ερριώ αναφορικά με το ζήτημα των πολεμικών χρεών προς τις ΗΠΑ. Όπως μετέδιδε από τη γαλλική πρωτεύουσα το έγκυρο ειδησεογραφικό πρακτορείο Ρώυτερς¹⁷, ο Γάλλος

14. A.Y.E., 1932, A/3, Αγγλογαλλική Δήλωση της 13ης Ιουλίου 1932 περί μελλοντικής Ευρωπαϊκής Συνεργασίας. Προσχώρηση Ελλάδος και άλλων ευρωπαϊκών κρατών, Κακλαμάνος προς Γονατά, αρ. 1859/Στ/32, Λονδίνο, 18 Ιουλίου 1932.

15. A.Y.E., 1932, A/3, Αγγλογαλλική Δήλωση της 13ης Ιουλίου 1932 περί μελλοντικής Ευρωπαϊκής Συνεργασίας. Προσχώρηση Ελλάδος και άλλων ευρωπαϊκών κρατών, Κακλαμάνος προς Γονατά, αρ. 1819/Στ/32, Λονδίνο, 14 Ιουλίου 1932.

16. A.Y.E., 1932, A/3, Αγγλογαλλική Δήλωση της 13ης Ιουλίου 1932 περί μελλοντικής Ευρωπαϊκής Συνεργασίας. Προσχώρηση Ελλάδος και άλλων ευρωπαϊκών κρατών, Μαρκέτης προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 2360, Παρίσι, 16 Ιουλίου 1932.

17. A.Y.E., 1932, A/3, Αγγλογαλλική Δήλωση της 13ης Ιουλίου 1932 περί μελλοντικής Ευρωπαϊκής Συνεργασίας. Προσχώρηση Ελλάδος και άλλων ευρωπαϊκών κρατών, Κακλαμάνος προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 1839, Λονδίνο, 16 Ιουλίου 1932.

πρωθυπουργός είχε σπεύσει να διευκρινίσει ότι βάσει της Συμφωνίας που είχε επιτευχθεί στη Λωζάννη με τη Μεγάλη Βρετανία, η τελευταία δεν μπορούσε –όπως στο παρελθόν– να αναλάβει την πραγματοποίηση πληρωμών για πολεμικά χρέη προς την Ουάσινγκτον, χωρίς προηγουμένως να συνεννοηθεί με τη γαλλική κυβέρνηση¹⁸. Η βρετανική πλευρά, ωστόσο, δεν ήταν διατεθειμένη να ακολουθήσει τη γραμμή του Παρισιού· αντίθετα, κατέβαλε προσπάθειες προκειμένου να διασκεδασθούν οι εντυπώσεις και να κατευνασθούν τυχόν αμερικανικές ανησυχίες¹⁹. Η άμεση διάψευση του Βρετανού πρωθυπουργού, Ράμσαιη Μακντόναλντ, σχετικά με την ερμηνεία που είχε επιχειρήσει να δώσει στη γαλλοβρετανική Συμφωνία ο Ερριώ, αλλά και το επίσημο ανακοινωθέν του Φόρεϊν Όφφισ ότι η διμερής Δήλωση δεν αφορούσε σε καμία περίπτωση τα βρετανικά χρέη προς τις ΗΠΑ, ανάγκασαν σε αναδίπλωση το Γάλλο πρωθυπουργό, ο οποίος διαβεβαίωνε με τον πλέον κατηγορηματικό τρόπο ότι ουδέποτε είχε προβεί σε δήλωση ή υπαινιγμό για το ζήτημα των χρεών²⁰.

Η διαφωνία, βέβαια, ως προς το ζήτημα των πολεμικών χρεών, δεν αρκούσε από μόνη της να προκαλέσει σοβαρή κρίση στις γαλλοβρετανικές σχέσεις· αποδείκνυε, ωστόσο, το διαφορετικό πνεύμα που επικρατούσε στις δύο όχθες της Μάγχης. Η στενή συνεργασία που επιδίωκε το Παρίσι, δεν φαινόταν να συμβιβάζεται με τη σταθερή απόφαση του Λονδίνου να αποφύγει διμερείς συμπράξεις, προτιμώντας την πολυμερή –και επομένως λιγότερο δεσμευτική– διεθνή συνεργασία. Από αυτήν την άποψη, μόνο έκπληξη δεν προκαλούσε η πρωτοβουλία του Σάιμον να ανακοινώσει –λίγες μόνο ημέρες μετά τη λήξη της Συνδιάσκεψης της Λωζάννης– ενώπιον του Συμβουλίου της Κοινωνίας των Εθνών ότι η γαλλοβρετανική Συμφωνία προοριζόταν να επεκταθεί σε όλα τα ευρω-

18. A.Y.E., 1932, A/3, Αγγλογαλλική Δήλωση της 13ης Ιουλίου 1932 περί μελλοντικής Ευρωπαϊκής Συνεργασίας. Προσχώρηση Ελλάδος και άλλων ευρωπαϊκών κρατών, Κακλαμάνος προς Γονατά, αρ. 1819/Στ/32, Λονδίνο, 14 Ιουλίου 1932.

19. A.Y.E., 1932, A/3, Αγγλογαλλική Δήλωση της 13ης Ιουλίου 1932 περί μελλοντικής Ευρωπαϊκής Συνεργασίας. Προσχώρηση Ελλάδος και άλλων ευρωπαϊκών κρατών, Κακλαμάνος προς Γονατά, αρ. 1828/Στ/32, Λονδίνο, 15 Ιουλίου 1932. – Κακλαμάνος προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 1839, Λονδίνο, 16 Ιουλίου 1932.

20. A.Y.E., 1932, A/3, Αγγλογαλλική Δήλωση της 13ης Ιουλίου 1932 περί μελλοντικής Ευρωπαϊκής Συνεργασίας. Προσχώρηση Ελλάδος και άλλων ευρωπαϊκών κρατών, Κακλαμάνος προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 1839, Λονδίνο, 16 Ιουλίου 1932. – Κακλαμάνος προς Γονατά, αρ. 1859/Στ/32, Λονδίνο, 18 Ιουλίου 1932.

παϊκά κράτη, γεγονός που επιβεβαίωνε και ο Ερριώ, ο οποίος μάλιστα προσέθετε ότι κάθε κυβέρνηση μπορούσε να ανακοινώσει μονομερώς την προσχώρησή της, χωρίς να απαιτείται προηγουμένως ειδική πρόσκληση²¹.

Σαφέστερη εικόνα της κατάστασης που είχε διαμορφωθεί έδινε από τη Γενεύη ο Νικόλαος Πολίτης. Από συνομιλίες που είχε με συνεργάτες του Ερριώ, ο Έλληνας διπλωμάτης και διακεκριμένος διεθνολόγος είχε καταλήξει στο συμπέρασμα πως η πρωτοβουλία για την κατάληξη στη Συμφωνία της Λωζάννης ανήκε στους Βρετανούς και προσωπικά στον Μακντόναλντ, ο οποίος θεωρούσε ότι προκειμένου να επιτευχθεί η επικράτηση της ειρήνης στην Ευρώπη, επιβαλλόταν η συστηματική συνεργασία των κρατών της τελευταίας, με αναγκαία βάση την προκαταρκτική συνεννόηση μεταξύ Λονδίνου και Παρισιού. Τη συνεννόηση αυτή, ο Μακντόναλντ την παρουσίασε στον Ερριώ ως πολιτικό αντάλλαγμα έναντι των παραχωρήσεων που του ζητούσε να κάνει προς όφελος της Γερμανίας σχετικά με τις επανορθώσεις, έτσι ώστε να εξασφαλισθεί η επιτυχία της Συνδιάσκεψης της Λωζάννης, στην οποία η Βρετανία απέδιδε μεγάλη σημασία. «Ετόνισε δε [ο Μακντόναλντ]», συμπλήρωνε ο Πολίτης, «ότι μόνον τοιουτοτρόπως θα ηδύνατο ν' αρχίσει η πραγματοποίησης της περί πανευρωπαϊκής ενώσεως ιδέας²², ήτις ουδεμίαν σοβαράν πρόοδον εσημείωσε κατά τα δύο τελευταία έτη ακριβώς διότι συνέπεσε να μη υπάρχει ειλικρινής συνεργασία μεταξύ των δύο Δυτικών Δυνάμεων»²³.

21. A.Y.E., 1932, A/3, Αγγλογαλλική Δήλωση της 13ης Ιουλίου 1932 περί μελλοντικής Ευρωπαϊκής Συνεργασίας. Προσχώρηση Ελλάδος και άλλων ευρωπαϊκών κρατών, Πολίτης προς Βενιζέλο (Μπανιόλ ντε λ' Ορν), άν. αρ., Γενεύη, 19 Ιουλίου 1932.

22. Τα σχέδια για την ομοσπονδιακή οργάνωση της Ευρώπης είχαν αποτελέσει ήδη από τα πρώτα χρόνια μετά τη λήξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου αντικείμενο ευρείας συζήτησης, κυρίως χάρη στις πρωτοβουλίες του βασικού οραματιστή τους, Ριχάρδου Κουντενχόβε-Καλέργκι. Απόρροια αυτών των διεργασιών υπήρξε η πρόταση για τη συγκρότηση μίας Ευρωπαϊκής Ομοσπονδίας, την οποία θα αναπτύξει το Σεπτέμβριο του 1929 από του βήματος της Κοινωνίας των Εθνών ο Γάλλος υπουργός Εξωτερικών, Αριστέιδης Μπριάν. Το Μάιο του επόμενου έτους ο Μπριάν θα επανέλθει, υποβάλλοντας στις κυβερνήσεις 27 ευρωπαϊκών κρατών το ολοκληρωμένο υπόμνημά του για μία νέα πολιτική και οικονομική οργάνωση της Γηραιάς Ηπείρου, το οποίο έμελλε να μείνει γνωστό στην ιστορία ως Σχέδιο Μπριάν. Σχετικά με το Σχέδιο Μπριάν βλ. ενδεικτικά Α. Ι. Κοραντής, *ό.π.*, σσ. 335-343. Ειδικότερα για την ελληνική ανταπόκριση σε αυτό βλ. Δημήτρης Κιτσιάκης, *Ελλάς και Ξένοι (1919-1967)* (Αθήναι: Βιβλιοπωλείον της "Εστίας", 1977), σσ. 53-76, και Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Ελευθέριος Βενιζέλος: 12 Μελετήματα* (Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1999), σσ. 219-237.

23. A.Y.E., 1932, A/3, Αγγλογαλλική Δήλωση της 13ης Ιουλίου 1932 περί μελλοντικής Ευρωπαϊκής Συνεργασίας. Προσχώρηση Ελλάδος και άλλων ευρωπαϊκών κρατών, Πολίτης προς Βενιζέλο (Μπανιόλ ντε λ' Ορν), άν. αρ., Γενεύη, 19 Ιουλίου 1932.

Ο Πολίτης, ωστόσο, εκτιμούσε ότι άλλοι ήταν οι πραγματικοί λόγοι που είχαν εμπνεύσει την πρωτοβουλία του Βρετανού πρωθυπουργού. Ο Μακντόναλντ δεν απέκρυπτε ούτε την απέχθεια του προς την Κοινωνία των Εθνών, ούτε την περιφρόνησή του έναντι των μικρότερων κρατών, και κατὰ συνέπεια επιθυμούσε ενδόμυχα την ανασυγκρότηση του προπολεμικού διευθυντηρίου των Μεγάλων Δυνάμεων. Για αυτόν το λόγο, συνέχιζε ο Πολίτης, ο Βρετανός πρωθυπουργός είχε αρχικά προτείνει η πρόσκληση προσχώρησης στη Συμφωνία να περιοριζόταν μόνο στις σημαντικότερες Δυνάμεις και στο Βέλγιο, εισήγηση που απέρριψε ο Ερριώ. Ο Έλληνας διπλωμάτης, εξάλλου, δεν απέκλειε ο Μακντόναλντ να διακατεχόταν από την υστερόβουλη σκέψη αναγόρευσης της χώρας του σε διαιτητή ανάμεσα στη Γαλλία και τη Γερμανία, με όσες συνέπειες μπορούσε μία τέτοια εξέλιξη να έχει για την ισορροπία των δυνάμεων στην ηπειρωτική Ευρώπη²⁴.

Οι εκτιμήσεις του Πολίτη φαίνεται πως απηχούσαν σε μεγάλο βαθμό τις απόψεις αρκετών Γάλλων ιθυνόντων, οι οποίοι αντιμετώπιζαν με καχυποψία τη βρετανική πολιτική. Δεν ήταν, άλλωστε, τυχαίο το γεγονός ότι στενοί συνεργάτες του Ερριώ είχαν μάταια επιχειρήσει να τον αποτρέψουν να αποδεχθεί τις προτάσεις του Μακντόναλντ, αφού ο Γάλλος πρωθυπουργός είχε συγκατανεύσει, πιστεύοντας ακράδαντα στη φιλία και τις καλές προθέσεις του Βρετανού ομολόγου του. Ο ίδιος ο Πολίτης, ωστόσο, δεν έτρεφε αυταπάτες σχετικά με τα πρακτικά αποτελέσματα που θα προέκυπταν στο προσεχές μέλλον από τη γαλλοβρετανική συνεργασία, όπως αυτή είχε αποκρυσταλλωθεί στη Δήλωση της 13ης Ιουλίου, δεδομένου ότι η τελευταία ήταν γενικόλογη και ελλιπέστατα επεξεργασμένη: «Εν τούτοις», σημείωνε ο Έλληνας διπλωμάτης, «παρά τας δοθείσας αμοιβαίως εξηγήσεις και διαβεβαιώσεις, δεν φαίνεται να υπάρχει εκατέρωθεν σαφής ιδέα περί της εννοίας της συμφωνίας ούτε περί της πρακτικής αυτής σημασίας. Εκ της συμφωνίας ταύτης ουδεμία προκύπτει υποχρέωσις. Θεωρείται μάλλον ως η διαπίστωσις των ψυχικών διαθέσεων των δύο Πρωθυπουργών και ως μη δυναμένη να έχη άλλα αποτελέσματα εκτός της επιθυμητής συνεργασίας κατά τας προσεχείς διεθνείς διασκέψεις και της συνάψεως εμπορικής συμβάσεως μεταξύ των δύο χωρών»²⁵.

24. Στο ίδιο.

25. Στο ίδιο.

Η ασάφεια και η αοριστία που χαρακτήριζε τη γαλλοβρετανική Συμφωνία επισημαινόταν τόσο από την ελληνική πρεσβεία στο Παρίσι²⁶, όσο και από εκείνη του Λονδίνου²⁷. Κοινή, εξάλλου, ήταν και η διαπίστωση ότι η πρόβλεψη για τη συμμετοχή των ελασσόνων ευρωπαϊκών δυνάμεων δεν αποσκοπούσε σε κανένα άλλο πρακτικό αποτέλεσμα, παρά μόνο στην αναβίωση του Σχεδίου Μπριάν για την «Ομοσπονδιακή Ένωση της Ευρώπης» που είχε υποβληθεί δύο χρόνια νωρίτερα²⁸. Με αυτά τα δεδομένα υπόψη, η Αθήνα απέδιδε περιορισμένη σημασία στη γαλλοβρετανική πρωτοβουλία, θεωρώντας την ουσιαστικά ως διπλωματικό ελιγμό του Φόρεϊν Όφφισ, γεγονός που αποτύπωνε με γλαφυρό τρόπο ο ίδιος ο Έλληνας υπουργός Εξωτερικών, Ανδρέας Μιχαλακόπουλος: «Οι Άγγλοι το racte αυτό προσέφεραν εις τον κ. Ερριώ διά να τον κάμουν υποχωρητικώτερον. Το εδέχθη. Το διεκήρυξεν ως entente cordiale δευτέρας εκδόσεως. Οι Άγγλοι τότε edήλωσαν ότι είναι ελευθέρα η προσχώρησις εις όλους. Γυναίκα που φλερτάρει με πολλούς δεν παρουσιάζει τον κίνδυνον της αποκλειστικώς ερωτοτροπούσης με ένα. Οι πολλοί θιασώται της εμπιστοσύνης εναγκαλιζόμενοι το σύμφωνον θα το στραπατσάρουν, μου φαίνεται»²⁹.

Παρά τις επικρίσεις, ωστόσο, η ελληνική κυβέρνηση αποφάσισε στα τέλη Ιουλίου να προσχωρήσει στη Συμφωνία³⁰, εκτιμώντας προφανώς ότι η συμμετοχή σε μία ανώδυνη πρωτοβουλία ήταν προτιμότερη από την αποχή, από τη

26. Α.Υ.Ε., 1932, Α/3, Αγγλογαλλική Δήλωση της 13ης Ιουλίου 1932 περί μελλοντικής Ευρωπαϊκής Συνεργασίας. Προσχώρηση Ελλάδος και άλλων ευρωπαϊκών κρατών, Μαρκέτης προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 2412, Παρίσι, 21 Ιουλίου 1932.

27. Α.Υ.Ε., 1932, Α/3, Αγγλογαλλική Δήλωση της 13ης Ιουλίου 1932 περί μελλοντικής Ευρωπαϊκής Συνεργασίας. Προσχώρηση Ελλάδος και άλλων ευρωπαϊκών κρατών, Κακλαμάνος προς Γονατά, αρ. 1928/Στ/32, Λονδίνο 26 Ιουλίου 1932.

28. Α.Υ.Ε., 1932, Α/3, Αγγλογαλλική Δήλωση της 13ης Ιουλίου 1932 περί μελλοντικής Ευρωπαϊκής Συνεργασίας. Προσχώρηση Ελλάδος και άλλων ευρωπαϊκών κρατών, Κακλαμάνος προς Γονατά, αρ. 1859/Στ/32, Λονδίνο, 18 Ιουλίου 1932. – Μαρκέτης προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 2377, Παρίσι, 20 Ιουλίου 1932. – Μαρκέτης προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 2412, Παρίσι, 21 Ιουλίου 1932. – Κακλαμάνος προς Γονατά, αρ. 1903/Στ/32, Λονδίνο, 22 Ιουλίου 1932.

29. Α.Υ.Ε., 1932, Α/3, Αγγλογαλλική Δήλωση της 13ης Ιουλίου 1932 περί μελλοντικής Ευρωπαϊκής Συνεργασίας. Προσχώρηση Ελλάδος και άλλων ευρωπαϊκών κρατών, Μιχαλακόπουλος προς [Μαυρουδής] (επιστολή), Μπαντ Εμς, 30 Ιουλίου 1932. Αντίγραφο της ίδιας επιστολής υπάρχει και στο Αρχείο Ανδρέα Μιχαλακόπουλου (Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο), φάκ. 3 (υπαρφάκ. 3.1).

30. Α.Υ.Ε., 1932, Α/3, Αγγλογαλλική Δήλωση της 13ης Ιουλίου 1932 περί μελλοντικής Ευρωπαϊκής Συνεργασίας. Προσχώρηση Ελλάδος και άλλων ευρωπαϊκών κρατών, Κακλαμάνος προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 1298, Λονδίνο, 26 Ιουλίου 1932 – [Υπογραφή δυσανάγνωστη] προς όλες τις Πρεσβείες και τη Μόνιμη Αντιπροσωπεία στη Γενεύη, αρ. 8228/Α/3, Αθήνα, 27 Ιουλίου 1932. – Πολίτης προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 2441, Παρίσι, 28 Ιουλίου 1932.

στιγμή μάλιστα που είχε ήδη ανακοινωθεί η συμμετοχή πλειάδας ευρωπαϊκών κρατών, μεταξύ των οποίων η Γερμανία, η Ιταλία³¹, το Βέλγιο, η Πολωνία, η Ουγγαρία, η Γιουγκοσλαβία, η Αυστρία και η Τσεχοσλοβακία³². Όπως, όμως, έγκαιρα είχε επισημανθεί από ελληνικής πλευράς, η διεύρυνση του κύκλου των συμμετεχόντων άμβλυσε το διμερή χαρακτήρα της γαλλοβρετανικής Δήλωσης, οδηγώντας αναπότρεπτα στην υποβάθμιση της πρακτικής της αξίας. Ακόμα και αυτή, εξάλλου, η προσπάθεια του Παρισιού να χρησιμοποιήσει τη Συμφωνία με το Λονδίνο για να δώσει νέα ώθηση στο Σχέδιο Μπριάν, το οποίο μετά το θάνατο του εμπνευστή του το Μάρτιο του 1932 έμοιαζε να έχει τεθεί στο περιθώριο, δεν απέδωσε καρπούς, αφού το Σεπτέμβριο του ίδιου έτους το ναυάγιο της 6ης Συνεδρίασης της Πανευρωπαϊκής Επιτροπής υπό την προεδρία του Ερριώ σηματοδότησε την οριστική εγκατάλειψη της ιδέας για την οικοδόμηση μίας ευρωπαϊκής ομοσπονδίας³³.

Η αποτυχία της γαλλοβρετανικής Συμφωνίας υπήρξε πρώτα απ' όλα απότοκη των διαφορετικών προτεραιοτήτων που οι δύο πλευρές έθεταν σχεδόν σε όλη τη διάρκεια της μεσοπολεμικής περιόδου. Για τους Γάλλους, το κυρίαρχο ζήτημα ήταν η αποφυγή της αναβίωσης του γερμανικού επεκτατισμού, ο οποίος μπορούσε να διαταράξει την ισορροπία των δυνάμεων, αποτελώντας έτσι σοβαρή απειλή για τη γαλλική ασφάλεια. Με αυτά τα δεδομένα, ήταν απόλυτα φυσικό η διμερής Συμφωνία να ερμηνευθεί στο Παρίσι –κατά τρόπο ασφαλώς υπερβολικό– ως μία επιπλέον δέσμευση του Λονδίνου για τη διατήρηση του υφιστάμενου εδαφικού και πολιτικού status quo³⁴, από τη στιγμή, μάλιστα, που

31. Παρά την απόφαση, ωστόσο, της Ρώμης να προσχωρήσει στη Δήλωση της 13ης Ιουλίου, ο Ιταλός δικτάτορας Μπενίτο Μουσολίνι, εμφανιζόταν ενοχλημένος όχι μόνο από το γεγονός ότι η Συμφωνία είχε επιτευχθεί εν αγνοία της Ιταλίας, αλλά κυρίως από την ερμηνεία που είχε δοθεί από τη γαλλική κοινή γνώμη σχετικά με την αναβίωση της γαλλοβρετανικής συνεννόησης· βλ. *A.Y.E., 1932, A/3, Αγγλογαλλική Δήλωση της 13ης Ιουλίου 1932 περί μελλοντικής Ευρωπαϊκής Συνεργασίας. Προσχώρηση Ελλάδος και άλλων ευρωπαϊκών κρατών*, Κακλαμάνος προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 1893, Λονδίνο, 22 Ιουλίου 1932.

32. Βλ. συνδυαστικά *A.Y.E., 1932, A/3, Αγγλογαλλική Δήλωση της 13ης Ιουλίου 1932 περί μελλοντικής Ευρωπαϊκής Συνεργασίας. Προσχώρηση Ελλάδος και άλλων ευρωπαϊκών κρατών*, Κακλαμάνος προς Γονατά, αρ. 1928/Στ/32, Λονδίνο, 26 Ιουλίου 1932, και Μιχαλακόπουλος προς Πρεσβεία Άγκυρας, αρ. 10030/A/11, [Αθήνα (;), [Αύγουστος (;) 1932]. Από σαφή αναφορά που υπάρχει στο τελευταίο έγγραφο, προκύπτει ότι αυτό συντάχθηκε οπωσδήποτε μετά τις 24 Αυγούστου 1932.

33. Βλ. Α. Ι. Κοραντής, *ό.π.*, σ. 343.

34. Βλ. σχετικά *A.Y.E., 1932, A/3, Αγγλογαλλική Δήλωση της 13ης Ιουλίου 1932 περί μελλοντικής Ευρωπαϊκής Συνεργασίας. Προσχώρηση Ελλάδος και άλλων ευρωπαϊκών κρατών*, Μαρκέτης προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 2412, Παρίσι, 21 Ιουλίου 1932.

η γαλλική κυβέρνηση είχε και στο παρελθόν αναζητήσει ανάλογες εγγυήσεις στην αντίπερα όχθη της Μάγχης. Οι Βρετανοί, ωστόσο, δεν συμερίζονταν απόλυτα τις γαλλικές απόψεις για την ανάγκη ανάσχεσης του δυνητικού κινδύνου που ενσάρκωνε η Γερμανία. Για το Φόρειν Όφφισ, αντίθετα, η επανάκαμψη του Βερολίνου ως ισότιμου παίχτη στην ευρωπαϊκή διπλωματική σκακιέρα εξυπηρετούσε τα βρετανικά συμφέροντα, αφού μπορούσε να λειτουργήσει εξισορροπητικά στις ηγεμονικές τάσεις της Γαλλίας. Κάτω από αυτό το πρίσμα, επομένως, το Λονδίνο ήταν μεν διατεθειμένο να προσφέρει στους Γάλλους μία γενικόλογη Δήλωση διμερούς συνεργασίας σε αντάλλαγμα της συγκατάθεσης του Και ντ' Ορσαί στο ζήτημα της κατάργησης των γερμανικών πολεμικών αποζημιώσεων, αλλά εμφανιζόταν απρόθυμο να αναλάβει συγκεκριμένες συμμαχικές δεσμεύσεις απέναντι στο Παρίσι.

Εξεταζόμενη εκ των υστέρων, η γαλλοβρετανική Δήλωση της 13ης Ιουλίου 1932 μοιάζει να αποτελεί την τελευταία ίσως κοινή προσπάθεια του Παρισιού και του Λονδίνου να επιτύχουν μία συνολικότερη διευθέτηση των ευρωπαϊκών ζητημάτων, πριν η άνοδος του Χίτλερ στην εξουσία τον Ιανουάριο του επόμενου έτους εγκαινιάσει την ολισθηρή πορεία που θα κατέληγε λίγα χρόνια αργότερα στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Αδυνατώντας, ωστόσο, να συγκεράσει τις διαφορετικές προσεγγίσεις της Γαλλίας και της Μεγάλης Βρετανίας, η γαλλοβρετανική Συμφωνία στερούνταν ευθύς εξαρχής του απαραίτητου διπλωματικού έρματος, το οποίο δεν μπορούσε να είναι άλλο από τη σύμπτωση των εκατέρωθεν αντιλήψεων. Η επιφυλακτική βρετανική στάση αποδείκνυε ότι το Φόρειν Όφφισ δεν ήταν διατεθειμένο να εμπλακεί στις ηπειρωτικές διενέξεις, τουλάχιστον όχι πριν εκτιμούσε ότι θίγονταν ζωτικά βρετανικά συμφέροντα, την ίδια στιγμή που η γαλλική κυβέρνηση επιθυμούσε διακαώς την όσο το δυνατόν στενότερη διμερή συνεργασία. Έτσι, η Συμφωνία δεν άργησε, επιβεβαιώνοντας την πρόβλεψη του Έλληνα πρεσβευτή στο Λονδίνο, Δημήτριου Κακλαμάνου, να καταλήξει στο ιδιότυπο διεθνές μουσείο της διπλωματικής ιστορίας, όπου ήδη κατείχαν περίοπτη θέση οι Συμφωνίες του Λοκάρνο και το Σύμφωνο Μπριάν – Κέλλογκ³⁵.

35. A.Y.E., 1932, A/3, Αγγλογαλλική Δήλωση της 13ης Ιουλίου 1932 περί μελλοντικής Ευρωπαϊκής Συνεργασίας. Προσχώρηση Ελλάδος και άλλων ευρωπαϊκών κρατών, Κακλαμάνος προς Γονατά, αρ. 1928/Στ/32, Λονδίνο, 26 Ιουλίου 1932.